

EL PATRIMONI COM A ELEMENT IDENTITARI DE LES CIUTATS MEDITERRÀNIES. COM REVITALITZAR-LO?

XAVIER CASANOVAS

RehabiMed: Rehabilitació de l'Arquitectura Tradicional Mediterrània

1. El paisatge històric urbà

Avui, quan parlem de la ciutat i de la seva història, ho fem des d'una visió àmplia i global. On millor s'ha definit aquesta visió holística de la ciutat i dels seus components ha estat en la reflexió d'ample abast internacional sobre el concepte de «paisatge històric urbà». Aquest concepte innovador abraça diferents vectors d'anàlisi en aspectes temàtics, històrics, funcionals, territorials, materials, immaterials... i les recomanacions de la UNESCO de 2011¹ el defineixen com la «zona urbana resultant d'una estratificació històrica de valors i atributs culturals i naturals, un fet que va més enllà del concepte de "conjunt" o de "centre històric", fins ara considerat, per eixamplar-se al context urbà general i al seu entorn geogràfic».

El que s'ha definit com a paisatge històric urbà inclou les característiques naturals del lloc on es troba implantada la ciutat, és a dir, la seva topografia, geomorfologia, hidrologia, etc. Al mateix temps, també inclou la trama urbana històrica i contemporània de la ciutat, amb les seves infraestructures superficials i soterrades, els seus espais públics i privats urbanitzats o

enjardinats i els espais edificats per als diferents usos i amb les més variades configuracions. En aquesta visió holística del concepte també s'inclouen els usos i valors socials, culturals i ambientals, els processos econòmics o els aspectes immaterials del patrimoni en relació amb la diversitat i la identitat.

Parlem, doncs, d'una ciutat i d'un territori que l'envolta vinculat a elements físics, a empremtes culturals i a la memòria històrica, els quals en el seu conjunt constitueixen la identitat territorial pròpia del patrimoni cultural de la col·lectivitat que hi viu. Les ciutats són una de les manifestacions culturals més abundants i riques que podem trobar a ambdues ribes de la Mediterrània, una mostra fefaent d'un patrimoni cultural compartit al llarg de mil·lennis. Un patrimoni clarament identitari que, en la seva unitat i al mateix temps des de la seva diversitat, recull el bagatge local i en fa el mestissatge amb les múltiples influències que l'han anat formant generació rere generació, com a testimoni d'unes formes de vida i d'unes maneres d'habitar que a poc a poc han anat domesticant i humanitzant el territori, amb l'objectiu prioritari de donar resposta a les necessitats de cada moment des de paràmetres culturals, econòmics i socials força diferenciats. Avui, les ciutats mediterrànies representen un patrimoni de valor universal com a cúmul d'un capital social, cultural

1. UNESCO, «Recomendación sobre el paisaje urbano histórico» (en línia), <http://portal.unesco.org/es/ev.php-URL_ID=48857&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html>.

FIGURA 1. La plaça Navona de Roma (Itàlia), com a resultat barroc d'un substrat romà que n'ha definit tant la forma com les dimensions (Fotografia: Xavier Casanovas).

FIGURA 2. La plaça del Mercat de Ghardaïa (Algèria), com a espai originàriament exterior de la ciutat que amb el temps n'ha esdevingut el centre (Fotografia: Xavier Casanovas).

i econòmic caracteritzat per l'estratificació històrica dels testimonis sobreposats de les tradicions i experiències generades per les successives aportacions culturals, socials, religioses i econòmiques. No podem oblidar que un dels factors del desenvolupament històric de les ciutats mediterrànies recolza en l'excedent de producció del territori que les envolta, fet que va permetre crear una important xarxa de comerç que va fer prosperar notables centres de poder al voltant dels seus ciutadans, artesans i comerciants, que es van enriquir amb nombroses aportacions culturals. Avui, el seu valuós patrimoni és el testimoni d'aquest passat ric i divers.

Al seu torn, cada ciutat atresora una multiplicitat de valors que, essent comuns a totes les ciutats, en són els signes identitaris que les fan úniques. A tall d'exem-

ple, podem comentar i contrastar alguns d'aquests elements o valors:

— L'espai públic, on es desenvolupa bona part de la vida en la ciutat mediterrània i que dona resposta a la necessitat de comerç, d'intercanvi i de comunicació, és una de les fites essencials de la ciutat. Un espai no construït, un buit urbà, que s'adapta de forma natural, orgànica, intel·ligent i àgil als condicionants culturals, territorials i de tota mena, oferint-nos avui indrets únics i incomparables, però compartint un mateix concepte.

— Els monuments són sovint el referent màxim i la carta de presentació de les ciutats. En aquest punt també adquireixen un rol essencial els paràmetres històrics, culturals i religiosos, que posen en relleu uns o altres testimonis construïts entre els que s'han preservat i han

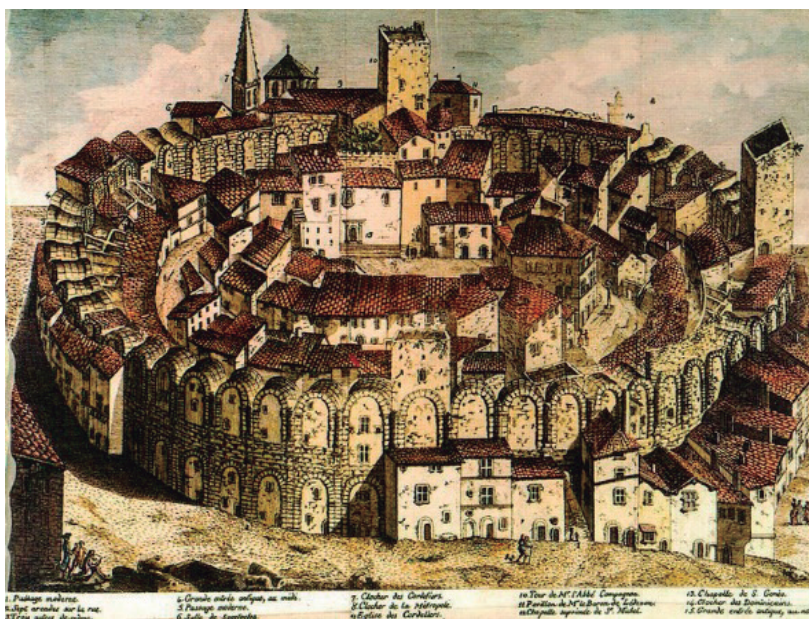

FIGURA 3. Amfiteatre d'Arle (França). Moltes han estat les vicissituds que ha hagut de suportar l'amfiteatre romà d'Arle per poder arribar als nostres dies tan esplendorós com avui en podem gaudir (Figura: Robert Schediwy, Wikimedia Commons).

FIGURA 4. Sínies a Hama (Síria), elements tradicionals vinculats a l'explotació agrícola de la ciutat. Es conserven pel seu ús recent i adquireixen valor monumental per la sensibilitat d'una part culta de la població (Fotografia: Xavier Casanovas).

FIGURA 5. Telers artesans a Kairuan (Tunísia). Dins les múltiples disciplines artesanies, la del teixit va romandre en alguns indrets un xic apartats dintre d'uns paràmetres realment primitius, sense evolucionar ni en la tecnologia ni en el disseny. La seva preservació avui es fa difícil (Fotografia: Xavier Casanovas).

FIGURA 6. Artesà del guix a Fes (Marroc). Els oficis artesanies del sector de la construcció són essencials per a la preservació i restauració del patrimoni. El Marroc és un dels pocs països on s'ha mantingut fins avui inalterada la seva activitat (Fotografia: Xavier Casanovas).

FIGURA 7. Riad rehabilitat a Marràqueix (Marroc). En la cultura islàmica, la intimitat dels espais privats és una condició primordial. És per aquesta raó que els habitatges estan de cara al pati interior, i aquest adquireix una qualitat arquitectònica remarcable (Fotografia: Xavier Casanovas).

arribat fins als nostres dies. Res no ha estat trivial, quant al fet que uns i no uns altres testimonis hagin arribat als nostres dies i siguin apreciats per propis i estranys com a símbol d'una ciutat.²

2. Adoïs RIEGL, *El culto moderno a los monumentos*, Madrid, Visor, 1987.

— Els oficis artesans han estat un dels pilars de la força de les ciutats des de l'època medieval fins a temps recents. La revolució industrial va acabar amb la major part d'aquests oficis, d'una manera molt sobtada als països del nord i molt més lentament als del sud. Ara tots els esforços són pocs per a preservar els oficis que encara queden i recuperar-los allà on es van perdre.

Molt sovint, la ciutat s'amaga al foraster i els seus millors elements resten per al gaudi dels seus habitants. Aquest és el cas de la majoria de ciutats del sud i de l'est mediterrani, on els edificis es mostren als carrers i carrerons estrets amb una imatge austera i sense obertures. Per contra, aquests mateixos edificis amaguen en el seu interior espais de gran refinament, amb patis i jardins excepcionals tant en el pla formal com en el funcional, a l'entorn dels quals es desenvolupa la vida quotidiana.

Com no podria ser d'altra manera, la cultura i la religió dels habitants de la ciutat donen una empremta visible en múltiples aspectes. En el món occidental, estem acostumats a viure aquest fet des de la uniformitat que donen una religió i una cultura úniques (avui font de no pocs conflictes a causa de les migracions). No ha estat mai així al sud i al llevant mediterranis, on, des de fa més de dos mil anys fins fa poc, les comunitats s'agrupaven segons els seus trets culturals i religiosos, tot i que compartien el dret a la ciutat. Malauradament, aquesta convivència s'ha trencat en els darrers decennis.

La ciutat,³ sigui quina sigui, és un indret viu on cristal·litzen totes les tradicions. Moltes d'aquestes tradicions es manifesten en l'espai públic i avui han esdevingut un patrimoni cultural immaterial, intangible. La presència i la preservació de les tradicions és una mostra clara de la vitalitat de la ciutat i del seu teixit

3. La definició mateixa de *civitas* comporta l'acceptació d'un espai ciutadà amb drets i deures adquirits.

FIGURA 8. Khan Asad Pasha, a Damasc (Síria). Els edificis públics també segueixen la tradició i interioritzen la seva activitat principal. És el cas del Khan Asad Pasha de Damasc, en altres temps un important centre de l'activitat comercial de la ciutat i ara esdevingut un espai cultural d'una gran qualitat (Fotografia: Xavier Casanovas).

FIGURA 9. Torre del rellotge i minaret a Sarajevo (Bòsnia). La tristament famosa ciutat de Sarajevo va ser a l'origen de la Primera Guerra Mundial i al final del segle xx va ser una mostra de l'atrocitat humana i del supremacisme cultural. A poc a poc va retornant a la normalitat i els testimonis culturals romanen dempeus recordant la seva història (Fotografia: Xavier Casanovas).

social. Algunes manifestacions són de caire religiós, però moltes tenen un caràcter cívic i reforcen la identitat de la societat civil en els més diversos aspectes.

Si ens apropem a les dades demogràfiques de població, veiem que a escala mundial més de la meitat de la població viu avui en àrees urbanes. Ara bé, a la Medi-

FIGURA 10. Mur de les Lamentacions i esplanada de les mesquites a Jerusalem (Israel). Cap ciutat com aquesta no ha conegut el que és la convivència entre cultures i religions diferents, totes arrelades a un espai compartit al qual ningú no està disposat a renunciar. La història ha estat molt llarga i complexa i avui és un polvorí a tot el món (Fotografia: Xavier Casanovas).

FIGURA 11. Festa dels ciris a Salé (Marroc). Així com a molts països euromediterranis les demostracions culturals han hagut de ser objecte de rescat de l'oblit o la marginació, als països del sud, les tradicions han perdurat fins als nostres dies com una activitat habitual i a poc a poc es van revalorant des del punt de vista patrimonial i identitari (Fotografia: Xavier Casanovas).

FIGURA 12. Castellers a la plaça de Sant Jaume de Barcelona (Espanya). Els darrers anys hi ha hagut una revitalització dels trets culturals de la societat catalana. El fet casteller ha estat un dels més importants per la seva implantació popular, però no ha estat l'únic, i alguns han assolit la nominació com a patrimoni mundial per la UNESCO (Fotografia: Xavier Casanovas).

terrània, malgrat les diferències entre països i entre el nord i el sud, més del 70 % de la població viu en zones urbanes. Vet aquí la importància que tenen les zones urbanes avui, com a motors de desenvolupament i creixement, que atreuen capital, força de treball, poder econòmic i polític, i alhora esdevenen centres de coneixement i d'innovació per a definir el futur de la humanitat atraient el talent i el lideratge social i cultural.

2. Un patrimoni cultural en permanent evolució/transformació

Per molt que conservem els elements físics que conformen una ciutat, aquests no són avui el mateix que fa uns anys ni seran iguals d'aquí a uns anys. Les ciutats tampoc. Una evolució compassada amb el temps i una mutació regular han anat modificant les ciutats i els

entorns urbans des del moment de la seva creació. Durant segles, aquesta evolució va seguir un ritme moderat i harmoniós amb el desenvolupament humà, sense ruptures ni canvis sobtats, tot anant conformant la ciutat dins d'ella mateixa amb una millora capil·lar o mitjançant el seu creixement, sempre ajustat als requeriments de cada moment. No podria ser d'altra manera quan parlem de les ciutats mediterrànies, ja que moltes tenen l'origen en l'època romana i algunes del Pròxim Orient (Aleppo, Damasc, Jerusalem, Jericó, Hebron...) són força més antigues, amb fins a cinc mil anys d'història en el mateix emplaçament.

Com a conseqüència de les transformacions econòmiques, socials i polítiques de la baixa edat mitjana, les ciutats medievals van assolir una alta densitat de població, en absorbir el creixement de població amb substitucions, juxtaposicions i desenvolupament de la ciutat en alçada. Les ciutats emmurallades van patir una sobreedificació i la població sobrevivia en un àmbit domèstic brut i insalubre, i en un espai urbà de teixit complex i amb poca llum natural com a resultat de l'estretor dels carrers i de les alçades dels edificis. La manca de clavegueram, les aigües brutes pel carrer, etc. feien difícil la vida quotidiana.

En l'època moderna, en els cent anys que van del 1750 al 1850, moltes ciutats van multiplicar per cent la seva població com a conseqüència de la revolució industrial, sense modificar la seva estructura urbana. Això va provocar la gran transformació de les ciutats, amb una aposta urbanística a gran escala per millorar la trama urbana consolidada i, sobretot, amb la construcció de barris extramurs o eixamples.

A mitjan segle XIX, les muralles defensives de les ciutats ja no tenien raó de ser i es van començar a enderrocar. En la manera com aquests enderrocs incideixen en el nou desenvolupament i modernització de la ciutat podem trobar diversos models, en funció de les característiques pròpies de la ciutat i del moment polític que vivien. Simplificant i exemplificant en tres ciutats importants:

— El París de Napoleó III, en el qual Haussmann entre 1853 i 1870 va fer una metamorfosi completa de la ciutat existent mitjançant l'obertura de grans avingudes i la demolició del teixit tradicional. Això va permetre fer valer edificis històrics, crear infraestructures i serveis moderns i generar un nou model arquitectònic per a la ciutat.

— La Viena de l'emperador Francesc Josep I, on entre 1857 i 1865 es van enderrocar les muralles per construir un ampli bulevard al voltant del centre històric, obrint-se a un gran desenvolupament de la ciutat de forma radial respecte a l'anella que rodeja la ciutat històrica.

— La Barcelona de l'any 1859, en què s'inicia l'enderroc de les muralles i es posa en marxa el Pla Cerdà d'urbanització de l'eixample. Es tracta d'un model que

recull les dues visions anteriors: d'una banda, s'obren algunes grans vies a l'interior de la ciutat històrica, i de l'altra, s'aposta pel creixement a l'entorn de les rondes construïdes en l'espai resultant de l'enderroc de les muralles.

Aquesta revolució urbanística és un fet en totes les ciutats de la Mediterrània, donat el seu creixement imparable dins el marc de la colonització dels països del sud i l'orient mediterranis. Dues cultures i dos estils de vida havien de compartir la ciutat i, majoritàriament, veiem com el desenvolupament es va fer separant els colons europeus de la població autòctona, i, en aquest cas, el manteniment de la ciutat històrica (medina) emmurallada facilitava la tasca. En són bons exemples Jerusalem, el Caire, Damasc, Aleppo, Fes o Marràqueix. Ara bé, també trobem casos en què s'obren grans avingudes dins de la ciutat històrica i s'hi construeixen nous edificis, creant una nova ciutat dins de la ciutat. El cas més emblemàtic en aquest sentit és la casba d'Alger, on a partir de 1860 es van enderrocar les muralles i es va iniciar l'enderroc de tota la baixa casba per construir-hi moderns carrers i amplis bulevards.

La preocupació perquè la nova ciutat oferís elements de valor urbà com ho feia la ciutat històrica, va portar Camillo Sitte a escriure *L'art de construir les ciutats*⁴ (1889) basant-se en una anàlisi detallada de la morfologia urbana històrica; es tracta d'una reflexió essencial sobre la ciutat i el seu futur al final del segle XIX. Amb l'inici del segle XX es comença a desenvolupar el moviment modern, amb una visió totalment renovadora de la ciutat i del seu urbanisme, amb nous criteris tant funcionals com estètics. Dels CIAM (Congressos Internacionals d'Arquitectura Moderna) en surten conclusions innovadores com ara: «Les tres funcions fonamentals per les quals ha de vetllar l'urbanisme són: 1a, Habitar; 2a, Treballar; 3a, Esbarjo. Aquestes funcions no es veuen afavorides per l'estat actual de les aglomeracions. S'han de calcular de nou les relacions entre els diversos llocs destinats a elles, de manera que es determini una proporció justa entre volums edificats i espais lliures.» És en aquest context que Le Corbusier, a l'inici dels anys trenta del segle XX, va proposar uns plans urbanístics per a ciutats com Barcelona (Pla Macià), Alger (Projet Obus) i moltes altres, en els quals la funcionalitat i la mobilitat s'imposaven a la ciutat tradicional. Per sort o per desgràcia, cap d'aquests projectes no es va arribar a materialitzar.

No va ser fins al final de la dècada dels seixanta del segle XX que la valoració de la ciutat històrica va agafar embranzida i les ciutats euromediterrànies van redescobrir els seus centres històrics, obsolets i abandonats,

4. Camillo SITTE, *Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*, Viena, Verlag von Carl Graeser, 1889.

FIGURA 13. Habitatge a la medina de Marràqueix (Marroc)
(Fotografia: Xavier Casanovas).

com el veritable cor de la ciutat que calia rehabilitar, regenerar i revitalitzar. Els governs dels països europeus han desenvolupat i segueixen aplicant polítiques actives de promoció de la rehabilitació a tots els nivells. Als països del sud i de l'est de la Mediterrània, els centres històrics mai no han arribat al grau d'abandó i de degradació al qual van arribar els europeus, però

FIGURA 14. Habitatge rehabilitat a la medina de Marràqueix (Marroc) (Fotografia: Xavier Casanovas).

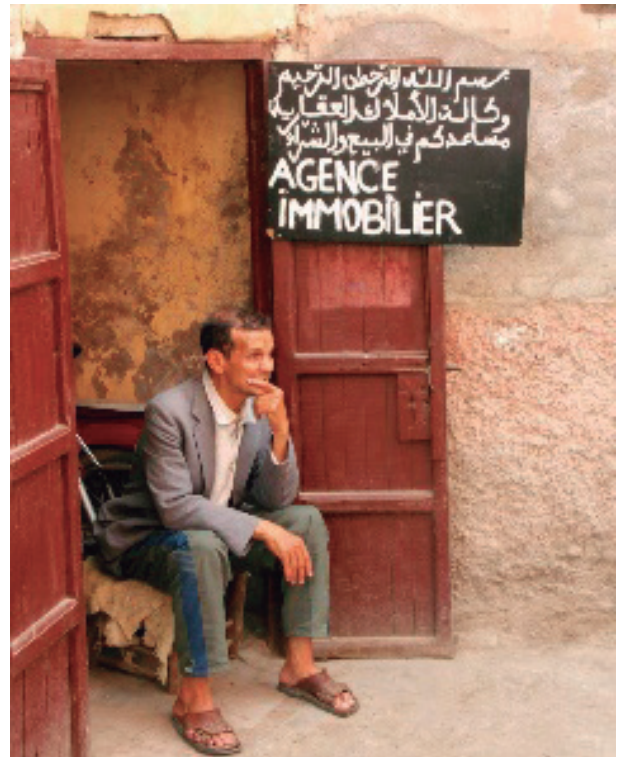

FIGURA 15. Agència immobiliària a Marràqueix (Marroc)
(Fotografia: Xavier Casanovas).

avui tenen les mateixes necessitats, sense que els governs puguin fer front al finançament que les operacions de rehabilitació requereixen i sense estructures

FIGURA 16. Agència de lloguer turístic a Marràqueix (Marroc)
(Fotografia: Xavier Casanovas).

capaces de donar suport als habitants per poder-ho afrontar.

Des del final del segle xx, la liberalització i globalització de l'economia i dels mercats mundials, el turisme de masses, l'explotació comercial del patrimoni, el canvi climàtic i l'escalfament global i molts altres factors estan comportant importants canvis en els entorns urbans, sotmetent-los a intenses i noves pressions. És dins aquest marc que ha sorgit la noció de «paisatge històric urbà», buscant de posar en relleu i preservar la qualitat de vida de les persones i la millora de la sostenibilitat urbana, tot respectant el caràcter dinàmic de la ciutat i promovent la diversitat social i funcional. Es tracta de trobar un equilibri entre el desenvolupament socioeconòmic i la preservació del patrimoni urbà, mitjançant una aposta sostenibilista que doni resposta a les necessitats actuals sense comprometre les generacions futures i sense renunciar a l'herència del passat. Un cas a part, però molt colpidor i massa present a tota la Mediterrània al llarg del darrer segle i encara avui, és aquell en què la transformació de la ciutat es produeix de forma sobtada i violenta a causa d'un conflicte armat, amb uns efectes físics, socials i econòmics dramàtics i de llarga durada.

Aquestes dues imatges ens mostren dos grans edificis propers de la medina de Marràqueix. L'un allotja més de vint famílies en unes condicions de màxima precarietat i l'altre ha estat rehabilitat per una família francesa que l'utilitza temporalment com a segona residència. Aquesta mena de contrastos en edificis veïns mostren clarament com dues societats molt diferents conviuen en un mateix espai.

L'existència de dues ciutats en una mateixa comporta un munt de contradiccions, que es posen de manifest tant en l'estat dels edificis com en les condicions de vida de les persones. Aquestes dues imatges, preses al mateix carrer, són una prova del que en un futur proper pot arribar a ser un conflicte.

3. La revitalització com a objectiu prioritari

L'experiència de les darreres dècades mostra clarament com l'aposta per la regeneració urbana ha estat capaç de revitalitzar moltes ciutats, tot millorant substancialment les seves perspectives econòmiques, socials i culturals, així com la qualitat de vida dels seus habitants, i reforçant la cohesió social mitjançant la preservació i la recuperació dels valors patrimonials, materials i immaterials, dels centres històrics. Afrontar la regeneració urbana d'una part de la ciutat no és una tasca fàcil. No es tracta simplement de rehabilitar els edificis d'una manera més o menys acurada, sinó que exigeix un plantejament global que, partint d'un bon coneixement previ del lloc, estableixi una estratègia de conservació, de gestió i d'ordenació coherent dins el marc del desenvolupament local, en el qual es tingui en compte el patrimoni urbà com a recurs essencial per a millorar l'habitabilitat i per a fomentar el desenvolupament social, cultural, econòmic i ambiental.

Al llarg de la segona meitat del segle xx, la conservació del patrimoni urbà ha estat objecte d'importantes polítiques públiques a tot el món desenvolupat. A diferència d'èpoques anteriors, s'ha superat una concepció centrada essencialment en els monuments per assumir una visió més amplia, que pren en consideració la importància dels processos socials, culturals i econòmics en la conservació del patrimoni urbà, mitjançant l'aplicació de noves polítiques i la creació de nous instruments d'anàlisi i de gestió que fan possible afrontar holísticament la complexa realitat. Unes polítiques que inclouen mecanismes per equilibrar conservació i sostenibilitat a mitjà i a llarg termini, i al mateix temps integrar harmònicament les intervencions contemporànies dins de la trama urbana històrica. El marc legal i normatiu, sovint insuficient per a preservar aquest patrimoni, s'ha anat ajustant a les condicions locals incorporant mesures per a la gestió i la conservació. El suport financer també és necessari per a reforçar les capacitats individuals i de la comunitat i

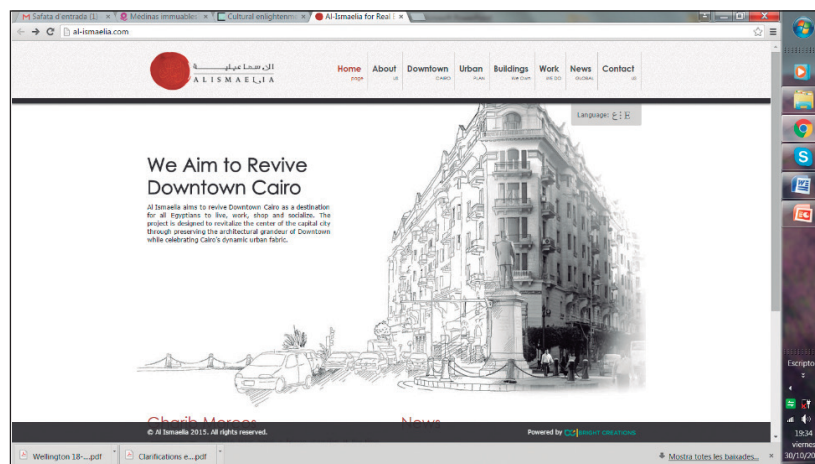

FIGURA 17. Web de promoció immobiliària al Caire (Egipte). Apostar pel turisme com a solució única per a la revitalització i el desenvolupament econòmic de les ciutats mediterrànies només es pot fer a costa de les classes menys afavorides, que es veuen expulsades dels seus llocs de residència per anar a viure als barris marginals. És el que es coneix com el fenomen de la gentrificació (Captura de pantalla: www.al-ismaelia.com. Consulta: 20 desembre 2018).

FIGURA 18. Queixa veïnal en contra del turisme a Barcelona (Espanya). A moltes ciutats, l'arribada del turisme és vista com una gran oportunitat de desenvolupament econòmic i d'activitat laboral. Ara bé, són ja moltes les ciutats en què s'ha superat la capacitat de càrrega pel que fa al nombre de visitants i els veïns exigeixen una disminució clara de la pressió que el turisme (Fotografia: Xavier Casanovas).

per a facilitar la introducció de formes d'actuació innovadores.

Els centres històrics de les ciutats mediterrànies estan sovint massa envellits, degradats i obsolets per a poder donar resposta a les necessitats i els estàndards de confort del segle XXI, i els seus habitants acostumen a ser les classes menys afavorides. Aquest fet i la complexitat d'implementar una operació de regeneració urbana fan que sigui absolutament necessari el lideratge públic de la iniciativa, la qual haurà de disposar també de mecanismes de finançament públics que reforcin el finançament privat. El primer objectiu és millorar el parc d'habitatges i modernitzar el teixit urbà, oferint una resposta integral al repte de l'habitatge digne per a la població, en els diferents entorns culturals, econòmics i socials. Aquesta és l'única manera de garantir una ciutat realment viva i activa, en la qual tinguin lloc el diàleg intercultural, generacional i de gènere per integrar totes les sensibilitats en un nou model de governança i participatiu, que impliqui tots els agents i la ciutadania en la presa de decisions i en la gestió del procés de regeneració urbana, dins un marc econòmic especulatiu, amb interessos contraposats, que sovint dona lloc a la gentrificació i a la pressió turística vers la població d'origen.

Com hem comentat, en tan sols cinquanta anys molts centres històrics de ciutats mediterrànies (especialment als països del nord) han passat de l'abandó i la marginació a la seva acurada rehabilitació. La intensitat i la rapidesa dels canvis actuals constitueix una greu amenaça per a uns complexos sistemes urbans, en els quals processos especuladors poden pervertir fàcilment i en poc temps acurades polítiques aplicades per a la revitalització de la ciutat, un cop s'ha aconseguit revertir la marginació i la degradació a què es va arribar. No sé si aquest fet es pot anomenar «morir d'èxit», ja que

zones abans oblidades pel seu estat de degradació, ara són molt atractives i ofereixen als seus habitants una bona qualitat de vida i una bona oportunitat de negoci. El problema és que, un cop assolits els objectius de millora, es produeix una mutació en la classe social de les persones que hi viuen o una ocupació per part del turisme. Una anàlisi detallada de la realitat dels darrers anys en moltes ciutats porta a unes conclusions bastant preocupants i de difícil solució si no s'apliquen mesures polítiques radicals per frenar tota mena de gentrificació. Plenament conscients d'aquesta problemàtica, des de RehabiMed s'estan portant a terme importants esforços per evitar que aquesta mala praxi es vagi estenent vers les ciutats del sud de la Mediterrània, on fins ara només ha arribat poc i tímidament. Tot i una capacitat d'acció molt limitada, s'estan fent algunes coses, que es presenten a continuació.

4. L'experiència RehabiMed en el marc de la Mediterrània

RehabiMed és un grup interdisciplinari de professionals especialitzats en la gestió i la revitalització de la ciutat existent i del seu patrimoni construït, amb una experiència de trenta anys de treball conjunt entre institucions i organitzacions de més de quaranta països euromediterranis. Es tracta d'una xarxa d'experts que ofereix el seu coneixement i la seva experiència per a la millora de la qualitat de vida de la població mitjançant la regeneració urbana i la rehabilitació sostenible.

La constatació dels fets comentats és el que ha orientat el treball de RehabiMed durant els darrers trenta anys, amb l'objectiu de contribuir a definir estratègies i instruments que, mitjançant trets culturals comuns, ajudin a la creació d'un espai estable de cohabitació, de

coneixement i d'intercanvi dins del marc social, econòmic i ambiental. L'objectiu és definir camins per millorar les condicions de vida, preservar els valors identitaris i patrimonials, i garantir un futur sostenible per a un ampli espectre de la població. Han estat moltes i variades les accions dutes a terme en l'impuls de la recerca i de la formació d'experts en rehabilitació, difonent una metodologia de treball multidisciplinari, incrementant la capacitat de gestió de les administracions i sensibilitzant sobre els valors i la preservació del patrimoni com a factor de desenvolupament sostenible. Ara bé, han estat tres les fites fonamentals de la trajectòria, totes vinculades a projectes finançats per la Unió Europea dins del marc del Programa Euromed Heritage i amb la participació de tots els països mediterranis:

1. Projecte CORPUS. Conèixer, inventariar i avaluar (1999-2003).
2. Projecte RehabiMed. Rehabilitar amb criteri i amb mètode (2004-2009).
3. Projecte Montada. Sensibilització i apropiació amb nova governança (2009-2012).

El coneixement i l'experiència assolits en el desenvolupament d'aquests tres projectes va permetre consolidar un grup altament capacitat i amb presència real en tot el territori mediterrani. Aquest grup continua treballant i creixent, amb nous i interessants projectes, a fi d'avançar en els objectius fundacionals de RehabiMed.

4.1. Conèixer, inventariar i avaluar

El projecte CORPUS va permetre la confluència d'experts de diversos països, amb els quals s'havia treballat bilateralment, per afrontar una acció conjunta que abracés l'àmbit territorial de tota la Mediterrània. En aquest cas, els objectius van ser inventariar i conèixer el patrimoni construït dels diferents països des d'una triple aproximació: urbana (centres històrics i nuclis rurals), l'edifici (des d'una anàlisi tipològica i funcional) i els materials i sistemes constructius. També es van documentar els oficis tradicionals i els sistemes de for-

mació a fi de preservar-los, ja que són una eina bàsica per a la rehabilitació de la ciutat.

Per poder-ho fer, es va dur a terme una àmplia tasca de recollida d'informació en cada país participant, que va ser analitzada des d'un punt de vista global, i amb les fitxes resultants es va crear una base de dades geolocalitzada amb un SIG que conté prop de mil referències agrupades en quatre àmbits: llocs, tipologies, materials i tècniques constructives i oficis tradicionals. Tot aquest material és de lliure accés al web de RehabiMed i es troba en diversos idiomes, per tal de fer-lo accessible a tots els països. L'elaboració d'aquesta informació també va permetre la realització d'una publicació monogràfica, *Arquitectura tradicional mediterrània*, en la qual es fa un recorregut per la història, la geografia i el paisatge mediterranis abans d'entrar en una anàlisi exhaustiva de l'arquitectura i les seves diferents tipologies, més enllà dels límits polítics actuals. En aquesta publicació es fa un esforç per anar més enllà de la situació actual a fi d'analitzar els diferents processos de transformació del paisatge, en la ciutat i en els edificis que la integren, avaluant els diferents tipus de transformació, el seu impacte i una projecció per al futur.

Per diverses raons polítiques relacionades amb el conflicte del Pròxim Orient, el Líban i Síria van tenir un desenvolupament separat de la resta de països i això va permetre entrar més en detall en l'estudi d'aquests dos països, donant com a resultat un manual per al manteniment i la rehabilitació i una exposició itinerant sobre el patrimoni construït, específics per a cada un. La itinerància de l'exposició va ser una molt bona ocasió per a sensibilitzar professionals i ciutadans envers aquest patrimoni.

Les fonts documentals de CORPUS també van ser utilitzades per a la preparació de l'exposició itinerant «Viure a la Mediterrània». Aquesta, de gran format i realitzada amb l'Institut Europeu de la Mediterrània (IEMed) i la regió belga de Valònia, ha tingut una llarga itinerància tant en països europeus com del nord d'Àfrica.

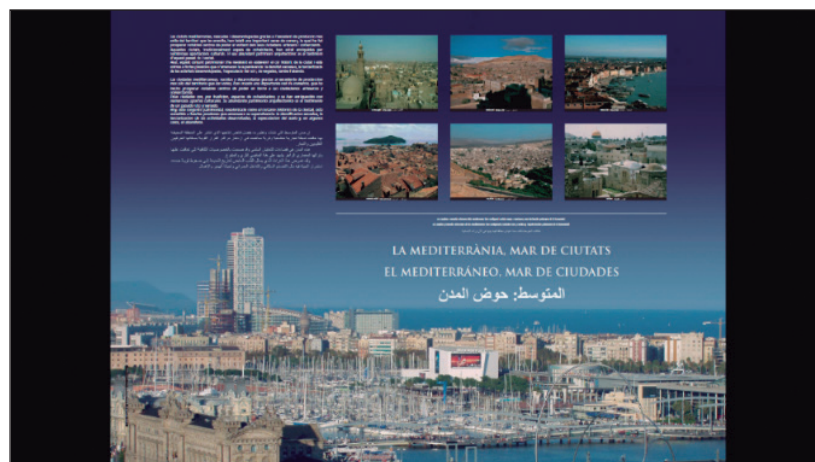

FIGURA 19. Dos plafons de l'exposició «Viure a la Mediterrània» (Fotografia: Xavier Casanovas).

4.2. Rehabilitar amb criteri i amb mètode

Hi ha una idea generalitzada que els països del sud i de l'est de la Mediterrània disposen d'un patrimoni tradicional i urbà ampli i ben preservat. Res més lluny de la realitat, ja que una de les majors sorpreses sorgides dels estudis realitzats amb el projecte CORPUS va ser la constatació contrària: molta part del patrimoni tradicional s'ha perdut o està en mal estat, i hi ha molt poca sensibilitat per a la seva preservació. De fet, disposem d'un indicador que ho corrobora: l'activitat de rehabilitació als països europeus és molt important i supera de mitjana el 50 % de l'activitat global de tot el sector de la construcció, i als països de la riba sud i est de la Mediterrània aquesta activitat rehabilitadora no arriba al 10 %. El patrimoni tradicional i els centres històrics de molts països mediterranis es troben realment en un estat tràgic i en perill de desaparició, mentre que als països rics és socialment molt apreciat. Fins i tot hem observat que aquest indicador mostra al grau de desenvolupament d'un país: a major activitat de rehabilitació i de regeneració urbana, major desenvolupament presenta tant social com econòmic o cultural. Sovint, per aturar aquestes dinàmiques d'abandó i de degradació, s'han pres mesures legals de protecció mitjançant la catalogació. Cal dir que aquestes mesures resulten molt poc eficaces si no van acompanyades de mecanismes de sensibilització, d'intervenció i de promoció de la rehabilitació i la regeneració urbana per als centres històrics.

Coneixedors els seus impulsors de la situació real, el projecte RehabiMed partia d'algunes premisses essencials avui venguts:

- Són molts els centres històrics sense serveis urbans i amb infraestructures obsoletes.

- Hi ha milers de llars que no disposen d'aigua corrent, clavegueram, electricitat i altres serveis bàsics.

- La industrialització posa en perill l'activitat artesanal, imprescindible per a la rehabilitació i la regeneració urbana dels centres històrics.

- Als centres on s'implementen millores, la pressió immobiliària expulsa els habitants del lloc, que són substituïts per noves famílies amb més recursos econòmics, fet que es coneix com a «gentrificació».

Aquests i altres factors ens mostren la complexitat en plantejar-se el repte de la revitalització de la ciutat. Cal cercar solució a totes aquestes mancances en la cerca de l'equilibri entre la memòria i l'ús de la ciutat, de l'espai públic i dels edificis, mitjançant la participació i el compromís social dels habitants i de tots els agents implicats de cada indret. Cal canviar la percepció d'arcaic i passat de moda, mitjançant una rehabilitació que modernitzi la ciutat, tot dotant els edificis de les comoditats que requereix el món actual i preservant el seu caràcter i els seus valors patrimonials. Al mateix temps cal posar en relleu el seu potencial en el desenvolupament

lupament econòmic, social i ambiental. Basant-se en aquestes premisses, el grup de professionals de RehabiMed va anar un pas més enllà en l'estudi dels processos de transformació (abandó, transformacions traumàtiques, subdivisions d'espais, desfiguracions, canvis d'ús, etc.) relacionats amb factors com ara el creixement demogràfic, la ruptura de la família tradicional, les grans migracions, l'èxode rural, la suburbanització, els nous sistemes de divisió del treball, la globalització de mercats o el turisme de masses, per plantejar una resposta a la degradació de les ciutats. En aquest sentit, RehabiMed es va proposar incidir directament en la millora de les condicions de vida d'un ampli espectre de la població i en la conservació de la identitat històrica i cultural del patrimoni construït, reforçant l'activitat de rehabilitació com a factor de desenvolupament sostenible, i des d'aquest punt de vista va treballar en els aspectes següents:

- El coneixement i la metodologia, amb el desenvolupament d'estratègies i metodologies de treball per a la rehabilitació del patrimoni destinades tant als professionals com als polítics.

- La formació i la transferència de coneixements, mitjançant la difusió d'eines d'acció desenvolupades en diverses activitats de formació, adreçades als diferents agents implicats.

- Les operacions pilot d'aplicació pràctica de la metodologia, orientades vers quatre vectors complementaris de la rehabilitació i la regeneració urbana, com a exemple i camp d'experimentació de les possibilitats i efectes que una bona política de rehabilitació comporta tant en la preservació del patrimoni com en la millora de la qualitat de vida de la població.

En primer lloc, es va desenvolupar una metodologia de treball orientada a dues escales diferents: la ciutat i el territori i els edificis. Una tasca llarga i compartida entre experts amb visions tècniques i culturals molt deferents, que es va materialitzar amb el *Mètode RehabiMed*.⁵ Aquest document va ser objecte de les accions de formació que es van dur a terme amb la participació de professionals de tots els països, amb l'objectiu de capacitar-los per dur a terme les tasques de rehabilitació i regeneració urbana en el seu entorn laboral públic o privat. Així mateix, va servir de base metodològica en l'organització i desenvolupament de les quatre operacions pilot orientades vers quatre vectors complementaris i implementades en quatre països diferents:

- Rehabilitació i paisatge urbà a Lefkara (Xipre). Treball sobre la imatge de la ciutat i del seu espai públic.

5. Xavier CASANOVAS (dir.), *Mètode RehabiMed: Arquitectura tradicional mediterrània*, vol. I, Barcelona, Col·legi d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de Barcelona per al Consorci RehabiMed, 2007.

— Rehabilitació i artesans al Caire (Egipte). Rehabilitació del patrimoni arquitectònic com a forma de recuperació i enfortiment dels oficis tradicionals.

— Rehabilitació i turisme sostenible a Kairuan (Tunísia). Integració del turisme cultural en la revitalització de la ciutat.

— Rehabilitació i acció social a Marràqueix (Marroc). Exemples de rehabilitació integral (l'edifici i els seus habitants) com a política d'habitatge i cultural.

Com a cloenda del projecte, es va organitzar la I Conferència Regional Euromediterrània: «Arquitectura tradicional mediterrània. Present i futur», un gran debat sobre un ampli ventall d'experiències, solucions i accions vers la revitalització de la ciutat, amb la participació de més de sis-cents professionals d'arreu del Mediterrani. Poc després, seguint la metodologia establerta, amb UN-HABITAT i UNESCO es va preparar la guia *Centres històrics per a tothom*, un document adreçat als responsables polítics i als professionals de la revitalització de la ciutat amb l'objectiu de sensibilitzar, orientar i formar sobre els nous criteris de rehabilitació dels centres històrics.

4.3. Sensibilització i apropiació amb nova governança

La llarga experiència adquirida amb els projectes comentats va mostrar fins a quin punt la revitalització de la ciutat no és un tema estrictament tècnic, sinó que hi ha una premissa essencial com és la sensibilitat i el compromís dels dirigents polítics i socials. Per incidir en aquesta temàtica, es va plantejar el Projecte Montada. Fòrum de promoció de l'arquitectura tradicional al Magrib, amb l'objectiu de posar en relleu els aspectes socials, econòmics i patrimonials del paisatge històric urbà mitjançant un nou marc de governança i elaborant eines que facilitin la tasca i reforcin les capacitats locals.

Per materialitzar la idea, es van escollir els tres països del Magrib i dues ciutats de cadascun, amb característiques i problemàtiques totalment diferents en les quals aplicar un sistema de treball i unes experiències que arribin a tenir repercussió a escala regional. Al Marroc es van escollir les ciutats de Salé i Marràqueix; a Algèria, Dellys i Ghardaïa, i a Tunísia, Kairuan i Sussa. El primer pas va ser la creació d'un fòrum de debat a cada ciutat, amb la implicació dels agents amb responsabilitat i interès per la millora del seu entorn ciutadà, a fi de dinamitzar un marc de governança basat en la participació política i ciutadana. Un cop creats, els fòrums van organitzar tallers per implicar els ciutadans en la diagnosi del seu patrimoni i en la definició

de les accions prioritàries per a la seva preservació. Per estructurar el coneixement i documentar els valors patrimonials, tant en els seus aspectes materials com immaterials, es va emprar la cartografia cultural com una eina que permet identificar bé els recursos i els elements força d'una comunitat, a fi de guiar els esforços d'anàlisi i agrupar d'una manera ordenada les informacions disperses, diverses i complementàries, amb un format comú de lectura fàcil i respectuosa en tots els aspectes que alhora permet relacionar uns elements amb els altres.

La primera responsabilitat dels fòrums va ser decidir les temàtiques prioritàries amb què s'havia de treballar, l'una centrada en el patrimoni material i l'altra en l'immaterial. No va ser una decisió fàcil, i després de llargs i enriquidors debats van sortir les dues temàtiques de cada ciutat. En el cas del Marroc, a Salé es van decidir per «Bab Lamrissa i els corsaris» i «La processó dels ciris», i a Marràqueix, per «Els materials tradicionals de construcció» i «La valoració i preservació del patrimoni oral tradicional». Quant a Algèria, a Ghardaïa es van escollir «Els materials de construcció tradicional» i «El sistema d'oasis: Ksar, palmerar i aigua», i a Dellys, «La casa tradicional» i «La pesca i la mar». Pel que fa a Tunísia, a Sussa es van triar «Habitar la medina» i «Revalorar l'artesanat tradicional», i a Kairuan, «Les obertures» i «L'aigua». Un cop establertes aquestes temàtiques, es va redactar un pla d'acció per a cada ciutat per a desenvolupar en dos anys, amb tot un ventall d'activitats perfectament definides i programades per incidir en la millora de cada un dels temes.

Les diferents accions desenvolupades a cada ciutat s'agrupen en quatre blocs:

— «Rehabilitació integrada», orientat a la confecció d'estudis i treballs de rehabilitació.

— «Sensibilització, difusió i formació», activitats destinades a reforçar l'apropriació dels seus valors patrimonials.

— «La ciutat, patrimoni viu», amb iniciatives culturals de tota mena.

— «Trobades professionals», més de vint-i-cinc seminaris, cursos i una conferència final amb la participació de fins a mil cinc-cents professionals.

Un objectiu prioritari del Projecte Montada eren els infants, per als quals es van esmerçar esforços importants. Es va desenvolupar una eina pedagògica que es va presentar als mestres de les diferents ciutats, que per la seva banda van organitzar «clubs del patrimoni» a més de trenta centres educatius, als quals van participar més de sis-cents nens i nenes. D'altra banda, es van crear els Montada Kids o tallers d'arquitectura tradicional en línia, que van permetre ampliar l'abast de les accions molt més enllà de les ciutats participants.